48,1 PHŒNIX 2002

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Schetstekening van een baviaan in zittende houding. Graf van Thoetmosis III, Dal der Koningen, Thebe. Nieuwe Rijk, 18e dynastie.

INHOUD

Van de redactie 2
Personalia Orientalia 3
Het Naqada-label en het debat rond de identificatie van Menes
..... JACQUES KINNAER 4
Paulus' zeereis naar Rome ..... FIK MEIJER 14
De symboliek van apen en bavianen in de Oud-Egyptische cultuur en religie ..... HERMAN TE VELDE 25
Een antieke stad wordt zichtbaar. Opgravingen in Umm Qēs (ant. Gadara) in Jordanië ..... KAREL J.H. VRIEZEN 46

DE SYMBOLIEK VAN APEN EN BAVIANEN IN DE OUD-EGYPTISCHE CULTUUR EN RELIGIE

HERMAN TE VELDE

Inleiding

Het is bekend, dat in het Oude Egypte veel dieren een religieuze betekenis hadden.[1] Natuur en wilde dieren waren van oudsher bedreigend voor de mens en moesten zoveel mogelijk gecultiveerd en gedomesticeerd worden. De ideale situatie was, dat de wilde dieren onderworpen waren aan de scheppergod of zonnegod en zijn aardse vertegenwoordiger, de farao, en dat zij hem vereerden. De glorie van de scheppergod moet niet alleen aan mensen, maar ook aan dieren verkondigd worden: „Vertel het zoon en dochter, groten en kleinen. Vertel het van geslacht tot geslacht, dat nog niet geboren is. Vertel het aan de vissen in de rivier en de vogels in de hemel".[2] In vele Egyptische zonnehymnen tot aan het beroemde zonnelied van Echnaton toe kan men vinden, dat niet alleen mensen maar ook dieren de schepper aanbidden: viervoetige dieren huppelen, vogels vereren met hun vleugels, en vissen springen op in de Nijl. Alles wat leeft prijst de schepper. In optochten van de zonnegod, d.w.z. van diens beeld, of van de farao, werden dieren meegevoerd.[3] Ook bavianen en apen figureerden soms daarin.

Bavianen en apen zijn steeds exotische dieren in Egypte geweest. Zij zijn nooit inheems geweest, ook niet in de prehistorie en gedurende het derde millennium voor het begin van onze jaartelling, zoals eerder wel verondersteld is. Zij werden geïmporteerd uit verre vreemde zuidelijke streken. Dit gegeven heeft hun status in het dagelijkse leven der Egyptenaren en hun betekenis in de mythologie en het wereldbeeld der Egyptenaren diepgaand bepaald, naast het feit dat apen en bavianen overal en altijd een bijzondere belangstelling van mensen opwekken, omdat de mens zichzelf in deze dieren

[1] H. TE VELDE, „A Few Remarks upon the Religious Significance of Animals in Ancient Egypt", *Numen* 27 (1980), 77-82.

[2] H. BRUNNER, „Verkündigung an Tiere", in: J. ASSMANN et al. (ed.), *Fragen an die altägyptische Literartur. Studien zum Gedenken an Eberhard Otto* (Wiesbaden 1977), 120, herdrukt in *Das hörende Herz. Kleine Schriften zur Religions- und Geistesgeschichte Ägyptens* (Freiburg/Göttingen 1988), 158.

[3] D. KESSLER, *Die Heiligen Tiere und der König* (Wiesbaden 1989).

kan herkennen meer dan in andere. Koningen van Babylon en Assur hadden graag in hun dierentuinen, behalve de typisch Egyptische dieren, zoals krokodillen en nijlpaarden, ook de zo interessante apen en bavianen als geschenk van Egypte.[4]

Afbeeldingen

Als elitaire statussymbolen van hun eigenaren werden apen en bavianen gaarne en dikwijls afgebeeld in de graven van de elite van het Oude Rijk, de zogenaamde mastaba's.[5] De apen, die onder de stoel van hun meester of meesteres zitten, zijn vaak vastgebonden aan een stoelpoot (fig. 1) om te voorkomen dat zij weglopen of ontoelaatbare potsen uithalen (fig. 2), want apen zijn immers overal de eeuwen door notoire potsenmakers. Ook de dierengeleider heeft apen en bavianen, soms samen met de jachthonden van de edelman, aan een leiband. De geleiders zijn in het Oude Rijk dikwijls dwergen (fig. 3). Dwergen of Pygmeeën waren beroemd als „dansers van de god", terwijl in teksten en afbeeldingen uit latere tijd ook de bavianen gelden als de exotische wezens, die ter ere van de zonnegod dansen. Het lijkt erop dat naast de Egyptische mensen de dwergen en de hondskoppige bavianen als afzonderlijke soorten onderscheiden werden. De Griekse schrijver Aelianus (IV 46)[6] weet nog te vertellen over wezens met hondskoppen, die er verder uitzien als mensen, schapen en geiten houden, melk drinken, gedroogd vlees eten etc., die hij alleen maar bij de dieren rekent omdat zij geen mensentaal spreken. In het Nieuwe Rijk zijn de bavianen-geleiders veelal Nubiërs. Wellicht nam men aan dat deze gastarbeiders net als de pygmeeën van vroeger een speciaal talent hadden om met deze exotische dieren om te gaan.

Apen varen ook met hun meesters mee in de boten op de Nijl en mogen langs touwen, raas en mast klauteren. Men laat apen soms ook in bomen klimmen. Dikwijls is de boom de doempalm, die alleen in Zuid-Egypte en zuidelijker streken groeit, zodat een zuidelijk zonnig beeld wordt gecreëerd (fig. 4). De opvatting echter, dat apen en bavianen evenals in het Verre Oosten in het Oude Egypte getraind zouden zijn om vruchten te verzamelen als

[4] H. PITSCH, „Zoologischer Garten", in *Lexikon der Ägyptologie* VI (1986), 1420-1423.

[5] J. VANDIER D'ABBADIE, „Les singes familiers dans l'ancienne Egypte", *RdE* 16 (1964), 147-177; 17 (1965), 177-188; 18 (1966), 143-201; P.F. HOULIHAN, *The Animal World of the Pharaohs* (London 1996), 105e.v.

[6] A.F. SCHOLFIELD (ed./transl.), *Aelian: On the Characteristics of Animals*, I (= Loeb Classical Library Vol. 446, London/Cambridge Mass. 1958), 268-269.

Fig. 1 — Aapje vastgebonden aan een stoelpoot. Graf van Inioeia in Saqqara. Nieuwe Rijk, eind 18e dynastie (Foto J. VAN DIJK).

Fig. 2 — Aapje smijt met vruchten onder de stoel van de vrouw des huizes. Graf van Raia in Saqqara. Nieuwe Rijk, vroege 19e dynastie (Foto J. VAN DIJK).

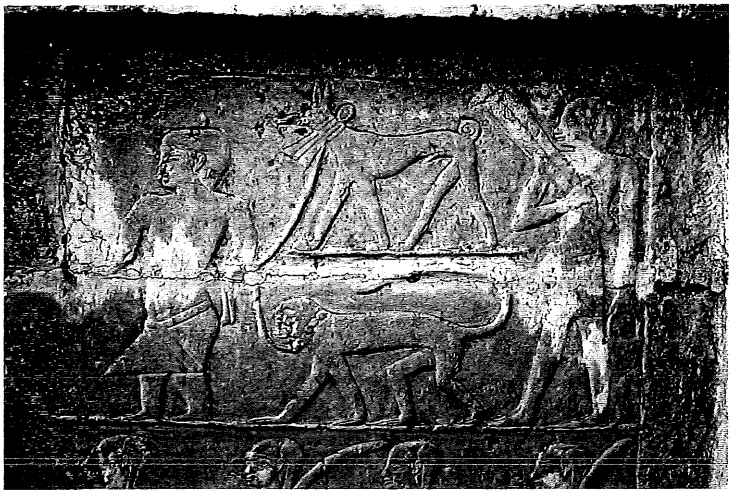

Fig. 3 — Dwerg met aangelijnde hond en aap. Mastaba van Sesjemnefer in Saqqara. Oude Rijk, 6e dynastie (Foto J. VAN DIJK).

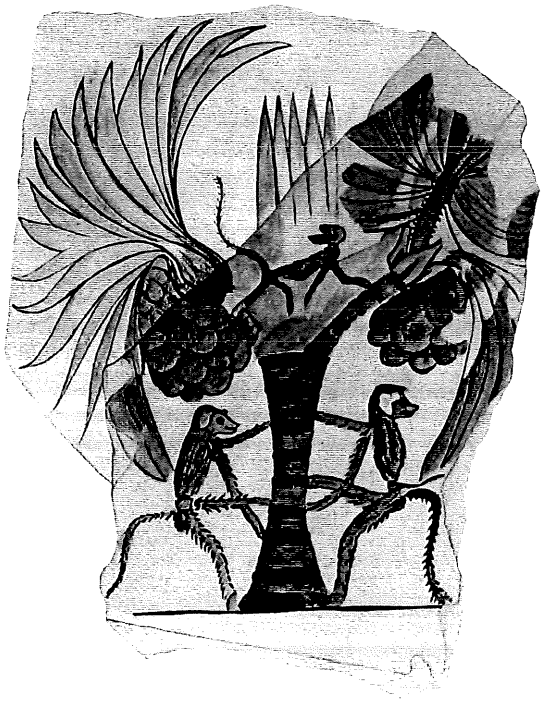

Fig. 4 — Apen die in een doem-palm klimmen. Ostracon uit Deir el-Medina (Uit: E. BRUNNER-TRAUT, *Die Alten Ägypter. Verborgenes Leben unter Pharaonen* [Stuttgart 1974], Tf. IX).

nuttige helpers bij de oogst — een opvatting die men steeds in de oudere literatuur vindt — is onlangs overtuigend afgewezen.[7] Het is veeleer typerend voor apen om hen uit te beelden als klauteraars boven in de mast van een schip of boven in een boom, of om nog een voorbeeld te noemen uit een geheel andere sfeer, boven op de post van de balans van het dodengericht waar het hart van de dode tegen de veer van maat wordt afgewogen. Apen verzamelen geen vruchten voor hun meester, maar doen zichzelf te goed.

Apen worden nog al eens in speelse, onconventionele houdingen uitgebeeld, zittend op de nek van de meester[8] of slepend met een juk. Zij zijn meesters in het speelse nabootsen van de mens. Reeds in het Oude Rijk

[7] P.F. HOULIHAN, „Harvesters or Monkey Business?", *GM* 157 (1997), 31-47.

[8] J. MALEK, „'Red of Ear and Purple of Behind': the Ashmolean Priest and the Baboon", *The Ashmolean* 16 (1989), 5-7.

worden apen afgebeeld in zingende en dansende houding, zoals later zo dikwijls. In het Nieuwe Rijk komen daar dan de afbeeldingen van musicerende apen bij: Apen, die op de fluit, op de luit of op de harp spelen.[9] Deze musicerende apen brengen waarschijnlijk net als de lezende en schrijvende bavianen een mythische werkelijkheid in beeld. De lezende en schrijvende bavianen zijn een verwijzing naar de god Thoth, die het schrift zou hebben uitgevonden en de goddelijke schrijver is. De musicerende apen verwijzen naar de god Thoth in zijn mythologische rol van voltrekker van rituelen. Thoth, de god van de maan en plaatsvervanger van de zonnegod Re, wordt behalve als baviaan met een zonneschijf op zijn hoofd ook uitgebeeld als mens met bavianenkop en dan vooral in de Late Tijd en in astronomisch verband. Een maansverduistering wordt in het hiërogliefenschrift weergegeven met een mensvormige godin die een baviaan aan de staart trekt.[10] Een zo agressief beest als een baviaan aan de staart trekken is natuurlijk vragen om moeilijkheden.

Namen

Bavianen krijgen dikwijls niet de naam van één van de grote of bekende goden. Soms volstaat men met het meest algemene woord voor baviaan: *ian*, *a'an* of *anan*. Soms geeft men de bavianen geleerde en esoterische namen. Van de twaalf bavianen die uitgebeeld zijn in het graf van Toetanchamon (fig. 5)[11] zijn elf voorzien van een „naam": „Hart-van-het-land", „Hij-met-de-penis" (*benty*), „Hij-die-prijst-met-zijn-vlam", „De jubelende" (*hetetty*), „Lieveling-van-het-land", „aap" (*if* of *oef*), „De danser", „De juichende" (*patet*), „De lofprijzende", „Hij-die-de-armen-laat-hangen", „De vlammende". Sommige van deze namen komen ook in andere lijsten van namen van bavianengroepen voor, in het bijzonder de woorden *hetetty* en *patet*, hier vertaald als de „jubelende" en de „juichende". Dit zijn in oorsprong klanknabootsende woorden of onomatopeeën. Bavianen gelden als de mythische zonaanbidders. Zij behoren tot het cortège van de zon en kondigen hem aan bij zijn opgang. Deze zonneapen of -bavianen worden meestal aangeduid met de term *imioe-hetet*: „zij die in jubelgezang zijn". Hoewel de Egyptenaren bavianen niet of nauwelijks als wilde dieren kenden was hun wellicht niet onbekend dat bavianen bij zonsopgang blaffende geluiden maken en op

[9] E. BRUNNER-TRAUT, *Altägyptische Tiergeschichten und Fabel* (Darmstadt 1968).
[10] S. CAUVILLE, *Le Zodiaque d'Osiris* (Leuven 1997), 22.
[11] G. STEINDORFF, „Die Grabkammer des Tutanchamun", *ASAE* 38 (1938), 641-647.

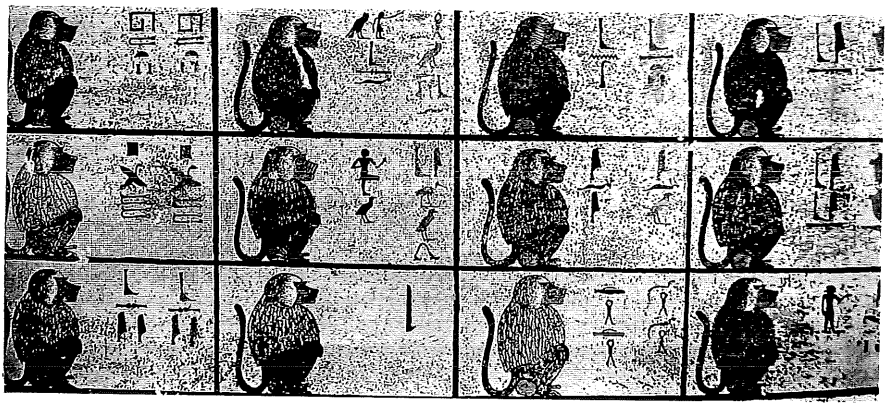

Fig. 5 — Twaalf bavianen in het graf van Toetanchamon. Illustratie bij het Eerste uur van het Amduat (Uit: A. PIANKOFF, *The Shrines of Tut-Ankh-Amon* [New York 1955], Pl. 8).

hun achterpoten gaan staan, zoals een toerist of oplettende egyptoloog dat tegenwoordig nog kan zien in de bergen bij Kasala in de Soedan.

Het meest algemene woord voor baviaan, *ian*, kan gecombineerd worden met het suffix pronomen tweede persoon en vertaald worden met „lof zij U", maar in dit geval schijnt de primaire betekenis toch baviaan te zijn en niet andersom zoals bij *hetet*. Het meest gewone woord voor aap, dus niet specifiek voor baviaan, schijnt *kif* of *if* te zijn. De klinker in het woord is ongetwijfeld een *oe* geweest zoals afgeleid kan worden uit het Hebreeuws, waarin ons de klinker in het schrift bewaard is gebleven in tegenstelling tot het hiërogliefenschrift: *koef*. Niet alleen de farao's maar ook de Israelitische koning Salomo importeerde apen uit het Zuiden (I Koningen 10:32). In het Egyptische verhaal van de Schipbreukeling, dat dateert uit het Middenrijk, worden twee soorten apen onderscheiden die in Egypte geïmporteerd werden. De aap met de lange staart *gif*, (*kif* of *if* of *koef*) en de baviaan (*kikioe*). Het woord voor *kery*-baviaan (Koptisch: *kel*) wordt ook wel geschreven alsof men zou moeten lezen: *kiki*, *kaka* of *kyoe*. De naam *kery* of *kikioe* zal wel ontleend zijn aan het land *Kery* dat gelegen was ten zuiden van de vierde cataract in de Nijl in de tegenwoordige Soedan.

De *beneni*- of *benty*-aap, die nogal eens genoemd wordt in de teksten, schijnt „hij-met-de-penis" te betekenen, want *benen* betekent o.a. penis. Bavianen worden met een opvallend grote hangende penis of met penis in erectie uitgebeeld. Zij hebben volgens Aelianus een reputatie van uitzonderlijke geilheid, ook al stemt deze reputatie volgens biologen niet met de werkelijkheid overeen. De naam van de baviaan in het graf van

Toetanchamon, de „danser", heeft betrekking op de bavianen die gesticuleren met hun armen of voorpoten en dansen bij zonsopgang. De namen „Hij-die-prijst-met-zijn-vlam", „de lofprijzende" en de „vlammende" zijn verwijzingen naar de zonnecultus. De vertalingen „Hart-van-het-land" (*ib-ta*) en „Lieveling-van-het-land" (*ib-ib-ta*) zijn duidelijk verlegenheidsvertalingen. Misschien zijn het niet veel meer dan geleerde woordspelingen op „danser" (*iba*).

Wij concluderen dat de Egyptenaren een algemeen woord voor aap (*koef*) hadden, dat ook baviaan kan betekenen, en dat naast dit woord voor aap er twee of meer aanduidingen voor baviaan waren: *ian* en *kiki*. Het is ons niet mogelijk vast te stellen of de *ian*-bavianen en de *kiki*-bavianen verschillende ondersoorten aanduiden, met name *Papio hamadryas anubis* en *Papio hamadryas hamadryas* of mantelbaviaan. In het hiërogliefenschrift worden, althans volgens de tekenlijkst van Gardiner[12] alleen onderscheid gemaakt tussen bavianen en apen. De staart van de aap (E33) is langer dan die van de baviaan (E32). De tekenlijst van ptolemaeisch-romeinse hiërogliefen uit Montpellier[13], die meer dan 50 tekens van apen en bavianen in allerlei standen en activiteiten bevat, onderscheidt evenmin in soorten bavianen en maakt in veel gevallen ook geen onderscheid tussen apen en bavianen.

De Egyptenaren wilden het verschil niet accentueren. Zoals zij het verschil tussen leeuwen en katten minimaliseerden door de eersten met liggende oren en de laatsten met rechtopstaande oren te tekenen, zo minimaliseerden zij het verschil tussen apen en bavianen alleen met een langere of kortere staart. In het Verhaal van de Schipbreukeling worden apen en bavianen in een adem als exotische importdieren genoemd en in de bovengenoemde bavianenlijst in het graf van Toetanchamon is de langstaartaap opgenomen onder de bavianen. De apen waren, zoals betoogd, troeteldieren net als de katten. De bavianen en vooral de mannelijke mantelbavianen zijn te agressief en te prikkelbaar om als zodanig te kunnen fungeren, net zomin als leeuwen. Men kan vermoeden dat de Egyptenaren katten als huisdier zijn gaan houden om ongestraft leeuwen te kunnen aaien. Leeuwen en leeuwinnen waren goden en godinnen. Pas in de loop van de egyptische geschiedenis werd de kat een aspect van leeuwengodinnen. In het volgende zal de mythe van het zonneoog besproken worden, waarin de briesende

[12] A.H. GARDINER, *Egyptian Grammar*, 3rd ed. (Oxford/London 1957), Sign-List, E32 en E33.

[13] F. DAUMAS et al., *Valeurs phonétiques des signes hiéroglyphiques d'époque gréco-romaine* I (Montpellier 1988), 244-250.

razende leeuwin zich verandert in een poeslieve kat.[14] De aap, evenals een kat onder een stoel, is een beeld van huiselijke vrede met een mogelijk erotische connotatie. De aap is in elk geval ook een verwijzing naar de heilige baviaan. Een groep van acht oergoden, die vooral in Hermopolis en Thebe vereerd werden, kon voorgesteld worden met slangen- en kikkerkoppen, maar ook als bavianen.[15]

De ideale zonaanbidders

Vooral ten tijde van het Nieuwe Rijk, maar ook reeds in het Oude Rijk en eerder, gelden bavianen als mythische dieren of hondskoppige wezens. Zij worden soms de oostelijke bazielen genoemd. De Egyptenaren dachten dat ze leefden in een ver zuid-oostelijk land waar ook de zon, d.w.z. de zonnegod, vandaan kwam. Ze werden beschouwd als de ideale aanbidders van de zonnegod (fig. 6) of van zijn dochter, het oog van de zon. Tientallen godinnen in Egypte, o.a. Hathor, Tefnoet, Sachmet, Bastet, Moet, waren zonneoog en leeuwengodin. Een menselijk wezen kon dan ook oprecht hopen een baviaan, d.w.z. een van de oostelijke zielen te worden. Volgens het Dodenboek, hoofdstuk 100, moet een overleden, een uit de dood verrezen en vergoddelijkt mens, reciteren:

> Ik heb gezongen en de zon geprezen
> Ik heb mij gevoegd bij de bavianen
> Ik ben een van hen.

De woorden van de Griekse auteur Herodotus, dat de Egyptenaren de vroomste van alle mensen waren, zijn bekend en dikwijls herhaald. Maar men moet ook weten en herhalen dat de Egyptenaren niet menselijke wezens, maar bavianen als de ideale en ware uitvoerders van religieuze rituelen beschouwden. Een menselijk wezen, zelfs de farao, de zonaanbidder bij uitstek, gold in dat opzicht op zijn best als een nabootser of navolger van de bavianen. In de Egyptische theologie waren apen en bavianen niet de „naäpers", maar de mensen deden zo goed ze konden na wat de bavianen hen hadden voorgedaan en geleerd. Zelfs de ketterkoning Achnaton, in wiens regeringstijd de religieuze betekenis van dieren werd

[14] H. TE VELDE, „The Cat as Sacred Animal of the Goddess Mut", in M. HEERMA VAN VOSS et al. (ed.), *Studies in Egyptian Religion dedicated to Professor Jan Zandee* (Leiden 1982), 127-137.

[15] J. QUAEGEBEUR, „Les singes et la représentation de leurs pieds en Egypte ancienne", *Acta Archaeologica Lovaniensia* 32 (1993), 2-28.

Fig. 6 — Vier bavianen in aanbidding voor de zonnegod of diens dochter. Tempel van de godin Moet, Karnak. Nieuwe Rijk (Foto J. VAN DIJK).

geminimaliseerd ten koste van de ene god Aton, schroomde niet zich te laten uitbeelden als zonaanbidder samen met de bavianen.

In een ander hoofdstuk van het Dodenboek (hfst. 126) kan men het volgende gebed lezen dat de gestorven en opgestane mens moet reciteren:

O Gij vier bavianen
Die op de voorplecht van de zonneboot zitten
Die Ma'at laten opstijgen naar de heer van het heelal
Die oordelen over armen en rijken
Die de goden verzoenen met de adem van Uw mond
Die godenoffers geven aan de goden
en dodenoffers aan de gestorvenen
Die van Ma'at leven
en zich voeden met Ma'at
Wier harten geen leugens hebben
Wier afschuw het onrecht is.

In varianten van deze tekst, die in verschillende tempels is teruggevonden, wordt het bovenstaande gezegd niet van bavianen, maar van de koning. Deze tekst bevat een samenvatting van wat volgens de Egyptenaren de ideale en ware religie is. Religie in bredere zin is moraliteit, het verwerpen van leugen en het verafschuwen van onrecht door rijken en armen

evenwichtig te oordelen. Religie in engere zin is het handhaven van de relatie met goden en voorouders door de cultus. In Dodenboek 126 wordt het bovenstaande gezegd van bavianen, omdat zij als de ware en voorbeeldige beoefenaren van religie gelden.

De cultische daden en woorden in de tempel waren eigenlijk een aardse herhaling en nabootsing van wat de bavianen deden ter ere van de zonnegod in de morgen, wanneer hij verrees uit de mysterieuze Onderwereld waar hij de nacht had doorgebracht (fig. 7). Bij zonsopgang gebaarden de bavianen met hun voorpoten of armen, zij aanbaden, zij sprongen van vreugde en dansten. Zij schreeuwden, zongen en jubelden. Daarom werden de

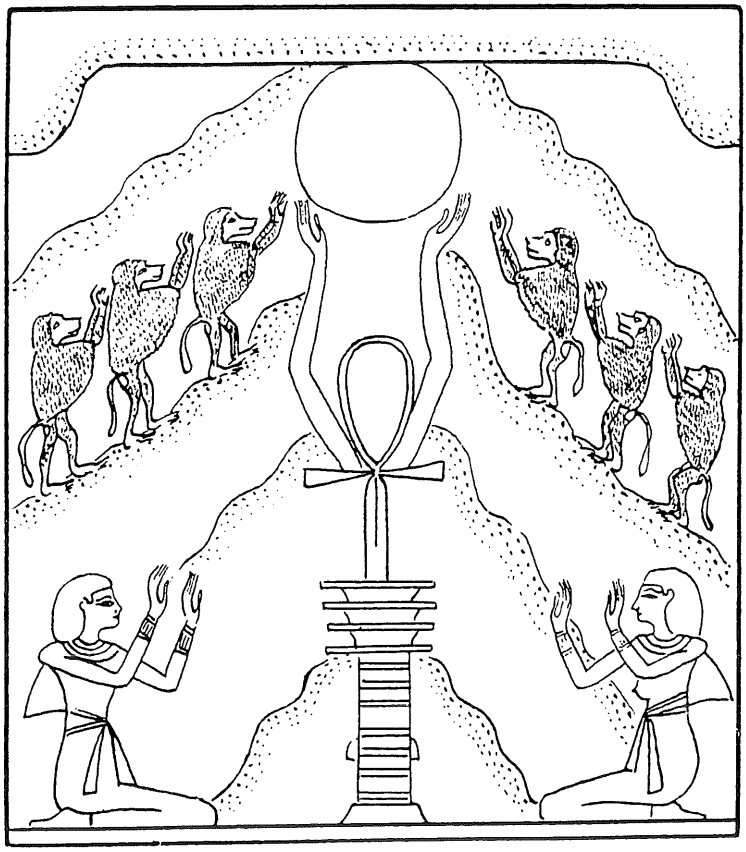

Fig. 7 — De zonnegod aanbeden door zes bavianen. Vignet van Dodenboek 16 (Uit: E. NAVILLE, *Das aegyptische Todtenbuch der XVIII. bis XX. Dynastie* I Berlin 1886], Tf. XXI).

bavianen genoemd: „Zij die in jubelgezang zijn". Een goed voorbeeld is de volgende tekst die in verschillende tempels is teruggevonden:

De bavianen, die Re aankondigen
Wanneer deze grote god geboren wordt
In het zesde uur van de Onderwereld.
Zij verschijnen voor hem, nadat hij ontstaan is.
Zij zijn aan weerskanten van deze god
Bij zijn opgang in de oostelijke horizon van de hemel.
Zij dansen voor hem, zij springen voor hem.
Zij zingen voor hem, zij musiceren voor hem.
Zij jubelen voor hem.
Deze grote god verschijnt voor het aangezicht
van de *rechiet*-mensen en de *henmemet*-mensen
Deze horen de jubelkreten van het *Wetenet*-land
Zijn zijn degenen die Re aankondigen in hemel en op aarde.[16]

De jubelkreten van de bavianen waren passend om, zoals de tekst eindigt „Re aan te kondigen in hemel en op aarde, opdat hij geve alle leven voorspoed en gezondheid aan de koning van Boven en Beneden Egypte". Het aankondigen (*ser*) dat de bavianen doen voor de Zonnegod heeft de bijbetekenis van bekendmaken. Het zingen, dansen en musiceren werd dus niet alleen beschouwd als een passende wijze van communiceren met de Zonnegod en hem op de juiste wijze vereren, maar ook als een passende wijze om de Zonnegod en zijn mysteriën te openbaren. Wie de jubelkreten of jubeltaal van de bavianen niet alleen hoorde, maar ook verstond, had toegang tot religieuze kennis die verborgen was voor gewone menselijke wezens.

Bavianentaal

In een tekst die evenals de vorige geciteerde tekst in verschillende tempels is teruggevonden wordt gezegd dat het de farao (fig. 8) is die de mysterieuze taal der bavianen verstaat.[17] Het is niet zo verwonderlijk dat dit gepretendeerd wordt: De farao gold als de middelaar tussen goden en mensen. Kennis van de mysterieuze taal der bavianen was voor de farao een conditio sine qua non. Gebaren en geluiden mogen geheel en al onbegrijpelijk zijn voor menselijke wezens, de koning echter verstaat de

[16] R.A. PARKER, J. LECLANT, J.-C. GOYON, *The Edifice of Taharqa by the Sacred Lake of Karnak* (Providence/London 1979), 46-47 en Pl. 21.

[17] H. TE VELDE, „Some Remarks on the Mysterious Language of the Baboons", in J.H. KAMSTRA et al. (ed.), *Essays dedicated to Professor M.S.H.G. Heerma van Voss* (Kampen 1988), 129-137.

Fig. 8 — De koning aanbidt samen met de bavianen de herrezen zonnegod. Dodentempel van Ramses III, Medinet Habu. Nieuwe Rijk, 20e dynastie (Foto J. VAN DIJK).

taal en de wil der goden en weet hoe hij hen aan moet spreken. In de volgende tekst worden de bavianen de „Zielen van het Oosten" genoemd, maar het woord wordt met de baviaan-hiëroglief gedetermineerd, zodat het wel degelijk de bavianen zijn die jubelmuziek maken:

> Koning NN kent
> deze geheime taal, die de Zielen van het Oosten spreken
> Wanneer zij musiceren, jubelend tot Re
> Wanneer hij opgaat en verschijnt in de horizon,
> Wanneer zij openen de poorten van de oostelijke horizon
> Wanneer hij gaat varen op de hemelse (water)wegen.
> Hij kent hun geheime uiterlijk en hun verschijningsvormen
> en hun steden in het godsland.[18]

Het schijnt dat bedoeld is dat de farao niet slechts een passieve, maar ook een actieve kennis heeft van de taal der bavianen en dat hij in staat is de liederen der bavianen te zingen. Inderdaad, de koning, en de priesters namens hem, reciteerden en psalmodiëerden de traditionele liederen en gebeden. Deze teksten in het Oud-egypisch of Middel-egyptisch waren voor het grootste deel van de Egyptische geschiedenis voor ongeschoolden onbegrijpelijk, zoals dat het geval was voor kerklatijn in Europa. Helaas weten wij weinig of niets van hoe de religieuze teksten gereciteerd of gezongen werden.

Nog in een Griekse papyrus uit de Romeinse tijd wordt een god als volgt opgeroepen:[19]

> Kom binnen, verschijn aan mij, Heer,
> omdat ik U aanroep zoals de drie bavianen
> U aanriepen, die Uw heilige naam symbolisch uitspreken:
> A, E E, È È È , J J J J, O O O O O O, Y Y Y Y Y Y, Ō Ō Ō Ō Ō Ō Ō
> (Spreek uit als Baviaan!)

En elders zegt de priester, die in die tijd een geduchte magiër is geworden: „Ik roep U aan, heer ... in het „baviaans" ABRASAX!" Met het verloren gaan van de kennis van de Oud-egyptische muziek is naar het schijnt ook de kennis om Egyptische goden in een oogwenk op te roepen en om effectief te kunnen toveren verloren gegaan.

Begeleiders van het Oog van de Zon

De bavianen kondigen niet alleen de komst van de zonnegod aan; zij brengen ook de zonnegodin, de dochter van de zon of het zonneoog terug.

[18] J. ASSMANN, *Der König als Sonnenpriester* (Glückstadt 1970), 21.
[19] H.D. BETZ, *The Greek Magical Papyri in Translation* (Chicago/London 1985), 58 en 174.

De mythe van het zonneoog of van de briesende leeuwin die een kat werd of van het eerste vrouwelijk wezen, heeft te veel varianten om hem hier zelfs maar te willen samenvatten. De godin was woedend geworden en had Egypte verlaten. Twee goden, Sjoe, haar broeder en geliefde en Thoth de bavianengod gingen naar het zuiden om haar terug te halen. Zij dansten en zongen, zij musiceerden en vertelden haar diersprookjes (fig. 9). Hoogtepunten uit de mythe werden in het tempelritueel opgevoerd, zoals men kan zien in de Hathortempel op het eiland Philae[20] en elders. Priesters zagen er uit als bavianen en speelden op harp, luit en fluit. In de tempel van Dakke in Nubië staat een kleine aap voor een grote leeuwin. De bloeddorstige godin was een woedende leeuwin geworden, maar de apengod Thoth had klaarblijkelijk reeds het juiste en verlossende woord gevonden, zodat de godin als een kat terugkeerde naar Egypte, waar zij in vele godinnentempels als een bruid werd ingehaald.

Bij de ingang van de tempel in Medamoed is een inscriptie gevonden, waarvan het gedeelte dat de terugkeer van de godin beschrijft hier geciteerd wordt:

> De Mentioe-Libiërs dansen (extatisch) voor U in hun (eigenaardige) kleding
> En de Nubiërs met hun staven.
> De Ioentioe-nomaden werpen zichzelf voor U neer,
> De baardige lieden (uit Poent) begroeten U,
> De *kiki*-bavianen prijzen U met *sepen*-staven
> En de *kerioe*-bavianen met *sesenedem*-stokken,
> De griffioenen bedekken zich met hun vleugels,
> De vossen (?) steken hun koppen voor U omhoog,
> De Nijlpaardgodinnen vereren met hun opengesperde monden,
> Met hun poten in verering voor uw aangezicht.[21]

De schrijfwijze van de *kiki*-baviaan en de *kerioe*-baviaan zijn in deze late tekst duidelijk verschillend en de uitspraak van de twee woorden was waarschijnlijk ook verschillend, maar het is aannemelijk dat de woorden synoniemen zijn en geen verschillende soorten bavianen aanduiden. Zij voeren stokdansen uit voor de godin. Deze apen worden genoemd na volksstammen uit het Zuid-Westen en Zuid-Oosten en na de Poentieten, het was immers in het wierookland Poent, dat ook wel god's land genoemd wordt dat de bavianen dansen voor de godin.

Evenals de Seraphs rond de troon van Jahwe in de Israelitische religie bedekken de griffioenen zich met hun vleugels om zich te vrijwaren voor de goddelijke toorn. De griffioen zelf kan behalve een vreedzaam ook een

[20] F. DAUMAS, „Les propylées du temple d'Hathor à Philae et le culte de la déesse", *ZÄS* 95 (1969), 1-17.

[21] J.C. DARNELL, „Hathor Returns to Medamûd", *SAK* 22 (1995), 47-94.

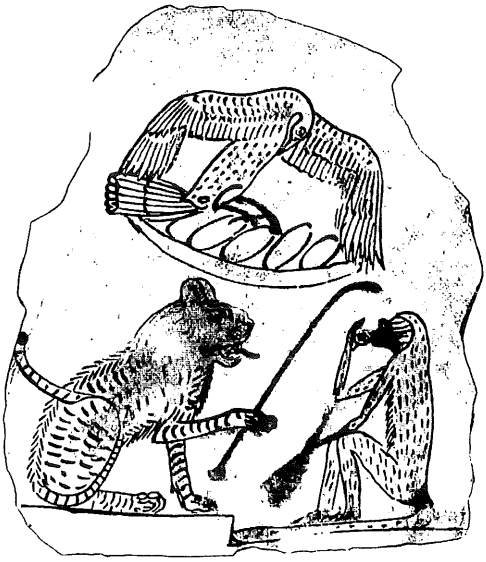

Fig. 9 — De bavianengod Thoth en de leeuwen- of kattengodin Tefnoet. Ostracon uit Deir el-Medina (Uit: E. BRUNNER-TRAUT, *Die altägyptischen Scherbenbilder (Bildostraka) der deutschen Museen und Sammlungen* [Wiesbaden 1956], Tf. XXXIII).

wraakzuchtig wezen zijn. De bavianen hebben deel aan deze ambivalentie. Een van de twaalf bavianen in het graf van Toetanchamon heet „Hij-die-prijst-met-zijn-vlam", maar de laatste heet kortweg de „Vlammende" of de „Vurige" en in een tovertekst moet men reciteren: „Wees gegroet, baviaan van zeven ellen (= 3.50 m), wiens ogen zijn van wit goud en wiens lippen zijn van vuur en van wie ieder woord een gloeiende vlam is".[22] Een van de woorden om de razende goden te karakteriseren is het werkwoord *kened*. Dit woord wordt in het hiërogliefenschrift gedetermineerd of gecategoriseerd met de hiëroglief van een woedende baviaan, die zwaait met de staart en de voorpoten op de grond heeft (fig. 10).[23] De baviaan daarentegen die jubelt voor de troon van de godheid staat op de achterpoten en heeft de voorpoten in aanbidding vroom en vreedzaam verheven. Zo wordt de ambivalente baviaan de ideale bekeerling. Het wilde en agressieve beest wordt het meest beschaafde en geleerde wezen dat er is, een wezen dat van nature en niet pas vanwege opvoeding en onderwijzing kan lezen en schrijven.

[22] J.F. BORGHOUTS, *Ancient Egyptian Magical Texts* (Leiden 1978), 89, nr. 132 (mag. pap. Harris).

[23] H. DE MEULENAERE, „Les valeurs du signe babouin à la Basse Epoque", *BIFAO* 54 (1954), 73-82.

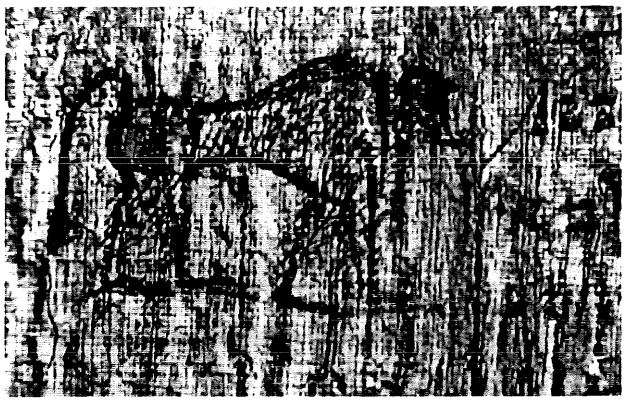

Fig. 10 — Woedende baviaan met vier poten op de grond (*kened*) als spottekening van een boze leraar. Papyrus Lansing, BM EA9994, 20e dynastie (Uit: R. PARKINSON, *Cracking Codes: The Rosetta Stone and Decipherment* [London 1999], Fig. 45).

Thoth

De geleerde en vrome baviaan werd het symbool van een van de meest vooraanstaande goden in het Egyptische pantheon: de god Thoth, de auteur van rituele boeken. Volgens de Griekse schrijver Manetho zou hij niet minder dan 36525 boeken of artikelen geschreven hebben.[24]. Thoth gold als de heer van de hiërogliefen. Men kan het Egyptisch woord voor hiërogliefen (*medoe-neter*) ook vertalen met de „woorden" of de „taal van de god": de Egyptische term omvat zowel schrift als taal. Wat het schrift betreft is een opvatting van Horapollo (5e eeuw n.C.), die een boek over Egyptische hiërogliefen schreef, interessant:

> In Egypte bestaat er een soort bavianen die hun (d.i. die van de Egyptenaren) letters kennen. In overeenstemming daarmee overhandigde de priester een baviaan een schrijftafel en pen en inkt wanneer hij voor het eerst verzorgd werd in een tempel. Dit werd gedaan om te proberen uit te vinden of hij van het soort was dat zijn letters kende en of hij kon schrijven.[25]

De Egyptische priesters namen de mythe van wat men zou kunnen noemen de bavianentaal en het bavianenschrift klaarblijkelijk serieus. Ze voerden zelfs experimenten uit. Zij wisten ook wel dat alle apen niet „baviaans" konden lezen, schrijven en spreken. Zij zochten alleen naar dat soort bavianen

[24] S. SCHOTT, „Thoth als Verfasser Heiliger Schriften", *ZÄS* 99 (1972), 20-25.

[25] *Hieroglyphica* Boek I 14; G. BOAS, *The Hieroglyphics of Horapollo* (New York 1950), 66-67.

dat dit intellectueel vermogen van nature in zich had door een nieuwe aangevoerde baviaan schrijfmateriaal te geven, zoals Horapollo schrijft.

Daarbij komt dat men zich moet realiseren dat deze mythische of heilige bavianentaal niet een gewone menselijke spreektaal is, maar een kunstmatige schrijftaal die hardop voorgelezen of gereciteerd wordt met zang, dans en muziek. De penis in erectie van de bavianenmannetjes zou een teken kunnen zijn van het extatische karakter van het reciteren. De woorden van de bavianen zijn zo creatief dat de poorten van de horizon geopend worden en de zonnegod verschijnt, of dat het woedende zonneoog bedaart en de overstroming van de Nijl losbreekt.

Beschermgod

De zegetocht van de zonnegod of van het zonneoog heeft echter niet slechts kosmische demensies: zonsopgang, overstroming van de Nijl e.d. Hij kan ook verbonden worden met de persoonlijke menselijke lotgevallen, zoals met vruchtbaarheid en bevalling. Evenals de Bes-figuur biedt de aap bescherming aan moeder en kind, zoals een minutieus onderzoek van apenbeeldjes heeft getoond.[26] Men neemt wel aan dat aap en baviaan drager van een erotische connotatie zijn. Dat is aannemelijk, maar nog niet bewezen, ook al is de geilheid van apen en bavianen opvallend voor mensen. In elk geval impliceert de begeleiding van de zonnegod of het zonneoog ook het bieden van bescherming aan de mens. Volgens het Poortenboek[27] juichen de bavianen niet alleen bij zonsopgang, maar strijden dan ook met de Apophis-slang, die de zonsopgang dreigt te verhinderen.

De gekalmeerde baviaan

In het eerder geciteerde hoofdstuk 126 van het Dodenboek, dat volgt op het beroemde hoofdstuk 125 van het Dodengericht, kan men een tekening of vignet zien van vier bavianen, die zitten rondom een rode vuurzee (fig. 11). Deze vier bavianen reciteren en zeggen tot de gestorvene:

> Kom, wij verwijderen Uw kwaad,
> Wij wissen Uw zonden uit,
> Wij doen al het kwaad dat zich aan U gehecht heeft weg.
> Treed binnen in het Dodenrijk.

[26] J. BULTÉ, *Talismans égyptiens d'heureuse maternité* (Paris 1991).
[27] E. HORNUNG, *Das Buch von den Pforten des Jenseits* II (Genève 1980), 265 en 278.

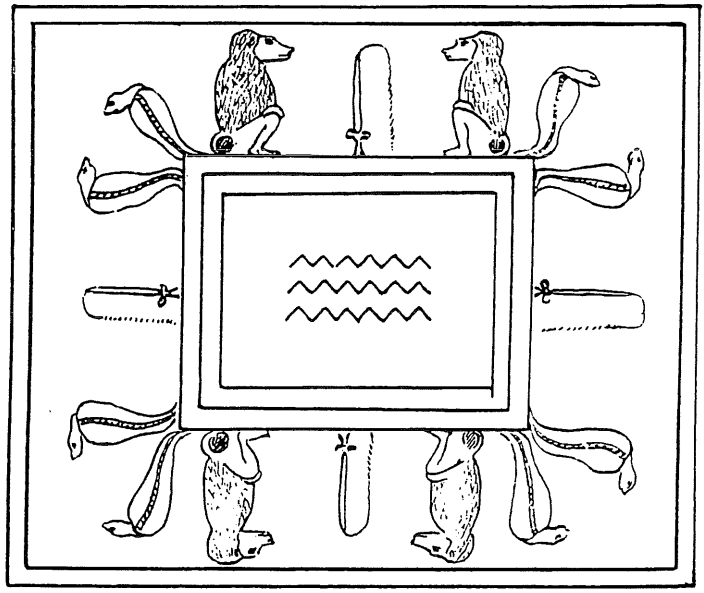

Fig. 11 — De vier bavianen die rond het verkoelende meer of de vuurzee zitten. Vignet bij Dodenboek 126 (Uit: E. NAVILLE, *Das aegyptische Todtenbuch der XVIII. bis XX. Dynastie* I [Berlin 1886], Tf. CXL).

Hierbij wordt opgemerkt dat deze vier bavianen net als de eerder genoemde twaalf bavianen zittend met de voorpoten op de knieën zijn voorgesteld. Apengoden, zoals Thoth, Hedj-wer en Chonsoe, worden ook dikwijls zo voorgesteld. Tot dusver zijn slechts besproken de jubelende bavianen (*hetet*) die de voorpoten extatisch verheven hebben of de woedende bavianen (*kened*) die de voorpoten op de grond hebben geplaatst. Tussen deze twee uitersten bevindt zich de bekende verschijningsvorm van de zittende baviaan met de voorpoten op de knieën, die in rust en evenwicht is (fig. 12). Hij is gekalmeerd, dus niet uitgelaten met de voorpoten omhoog als zonaanbidder, maar ook niet woedend met de voorpoten op de grond. Een van de namen van de twaalf bavianen in het graf van Toetanchamon is de *djeh-djeh*-baviaan, dat in het voorgaande vertaald is met „Hij-die-de-armen-laat-hangen".[28] Het woord kan in verband gebracht worden met een overeenkomstig woord *djeh*, dat in medische papyri gebruik wordt van het krachteloze hangen van een gebroken arm. Het woord *djeh* kan bovendien gebruikt worden als laag tegenover hoog. Het kan ook gebruikt worden om

[28] E. HORNUNG, *Ägyptische Unterweltsbücher* (Zürich/München 1972), 60.

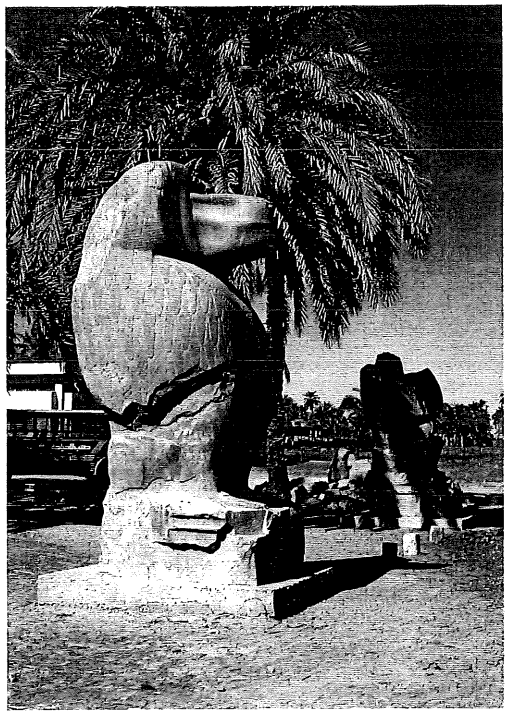

Fig. 12 — Een van de kolossale beelden van een zittende baviaan voor de tempel Amenhotep III voor de god Thoth in Hermopolis, 18e dynastie (Foto J. VAN DIJK).

te zeggen van vijanden van de farao dat hun harten „laag" of „gezakt" zijn in hun lichaam, m.a.w. zij hebben de moed laten „zakken". Het woordenboek geeft ook nog als betekenis „nederig", „bescheiden", „deemoedig". Hieruit kan men concluderen dat de *djeh-djeh*-baviaan de aanduiding is van de gekalmeerde baviaan met de voorpoten op de knieën. De extatisch-juichende baviaan wordt uitgebeeld met de penis in erectie, maar de gekalmeerde zittende baviaan meestal niet. Het is merkwaardig dat de naam van de bavianengod Thoth (*Djehoety*) lijkt samen te hangen met dit woord *djeh-djeh*. De meeste namen van Egyptische goden zijn vertaalbaar. De naam Thoth zou kunnen betekenen: Hij die gekalmeerd is of hij die in rust of evenwicht is.

Hoewel in het bovenstaande nog geen volledig overzicht over de plaats van apen en bavianen in de Oud-egyptische religie geboden is, is toch wel duidelijk dat de baviaan een niet onbelangrijk en interessant symbool in deze religie geweest is. Op de kwestie van hoe en waarom de Egyptenaren bavianen en apen hebben gemummificeerd kan hier niet uitvoerig worden inge-

gaan.[29] Men moet een onderscheid maken tussen het latere mummificeren van dieren als wijgeschenk, vooral in de Grieks-Romeinse tijd, en de oudere gewoonte van het mummificeren van lievelingsdieren omdat ze tot het huishouden behoren, zoals dat al vanaf het Oude Rijk of eerder voorkomt. De grote dierenliefde van de oude Egyptenaren vindt men in hun eeuwenoude en goed gedocumenteerde gewoonte van het houden van huisdieren en van het mummificeren en het ritueel begraven ervan. Hond, kat, gazelle, eend, hop, de groene meerkat en zelfs mantelbaviaan en groene baviaan werden als lievelingsdieren gehouden en na hun dood gemummificeerd.

Andere apengoden

Volledigheidshalve noemen wij hier naast Thoth de andere Oud-egyptische apengoden: Hedj-wer, Chonsoe, Baba en Hapi. Hedj-wer,[30] wiens naam „de grote witte (baviaan)" betekent, is een zeer oude bavianengod uit de beginfase van de Egyptische religie. Vrij algemeen wordt aangenomen dat hij in verband gebracht moet worden met de voorouders en speciaal de koninklijke voorouders. Het verband met de eerder genoemde Zielen van het Oosten kan zeer oud zijn. De god Chonsoe,[31] wiens naam de „trekker" of „hij-die-heen-en-weer-gaat" betekent, is evenals Thoth een maangod. Vandaar dat hij behalve als mens of als mens met valkenkop, soms als baviaan wordt uitgebeeld. Deze bavianengod kan zich soms opdelen tot een triniteit. De bavianen ter linker- en ter rechterzijde laten het boek van het leven en het boek van de dood uitgaan. Zij worden wel genoemd „Hij-die-steeds-beschermt" en „Hij-die-het-levenslot-toedeelt".

De god Baba of Bebon is in de eerste helft van de lange Egyptische geschiedenis een goddelijke baviaan, maar later vooral een hond. Hij is de brutale en lastige grappenmaker in de godenwereld. Beroemd of berucht is zijn viriliteit en geilheid, zoals die van een aap of een hond. De opvatting dat het Latijnse woord *papio* en het Nederlandse woord baviaan afgeleid zouden zijn van deze Oud-egyptische godennaam[32] wordt sinds kort verworpen.[33]

[29] Zie hiervoor het recente boek van J. GOUDSMIT, *De vondst van apenmummies in Egypte. Expeditie op zoek naar oud DNA* (Amsterdam 2000).

[30] P. KAPLONY, „Hedjwer", in *Lexikon der Ägyptologie* II (1977), 1078-1080.

[31] H. BRUNNER, „Chons", in *Lexikon der Ägyptologie* I (1975), 960-963.

[32] W. VON BISSING, „Die altafrikanische Herkunft des Wortes Pavian=Babuin und sein Vorkommen als Gottesname in altägyptischen Texten", *SBAW* 1951: 3 (München 1951).

[33] C. LEITZ, „Auseinandersetzung zwischen Thot und Baba", in *Quaerentes Scientiam. Festgabe für Wolfhart Westendorf* (Göttingen 1994), 103-117.

De god Hapi[34] is een van de vier Horuskinderen Amset, Hapi, Kebechsenoef en Doeamoetef met mensenkop, apenkop, jakhalzenkop en valkenkop. Deze koppen sluiten de gemummificeerde weke delen van het lichaam af, die in de zogenaamde kanopenpotten worden bewaard: lever, milt, darmen en longen. Ook andere verbindingen en volgorden komen voor. De kop van Hapi wordt nu eens die van een baviaan (*anan*), dan weer die van een aap (*koef*) genoemd.[35] De vier Horuskinderen worden met de vier windstreken verbonden. Het verband van de baviaankoppige Hapi met de zielen van het oosten in bavianengedaante ligt voor de hand, maar Hapi wordt ook wel met het noorden verbonden. De jakhalskoppige en valkenkoppige god moeten met de jakhalskoppige en valkenkoppige zielen van Pe en Nechen in het noorden verbonden worden. Deze vier goden zijn representaten van de voorouderzielen, die verschijnen met mensenkop, jakhalzenkop, valkenkop of bavianenkop.

Tenslotte wordt hier in deze opsomming van goden nog vermeld, dat de oergod Atoem *koef* (*if*) genoemd kan worden en voorgesteld kan worden als een aap, bewapend met pijl en boog.[36]

Gebruikte afkortingen:

ASAE	=	*Annales du Service des Antiquités de l'Egypte*
BIFAO	=	*Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*
GM	=	*Göttinger Miszellen*
MDAIK	=	*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abt. Kairo*
RdE	=	*Revue d'Egyptologie*
SAK	=	*Studien zur Altägyptischen Kultur*
SBAW	=	*Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*
ZÄS	=	*Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*

[34] A. EGGEBRECHT, „Hapi", in *Lexikon der Ägyptologie* II (1977), 951-952.

[35] P. MUNRO, „Bemerkungen zum Gestaltwandel und zum Ursprung der Horus-Kinder", in *Festschrift zum 150-jährigen Bestehen des Berliner Aegyptischen Museums* (Berlin 1974), 195-204.

[36] E. BRUNNER-TRAUT, „Atum als Bogenschütze", *MDAIK* 14 (1956), 20-28.